

Az Internet és a civil társadalom

Miközben a civil társadalom az online megjelenésre törekszik, bizonyos aggasztó trendek kezdenek felbukkanni. Ez a tanulmány az aggodalomra okot adó jelenségeket vizsgálja, az alábbi öt főbb területen: egyenlőtlenség, gyengülő társadalmi kötelek, csökkenő mértékű felelős közgondolkodás, elburjánzó fogyasztói szemlélet, és a magánélet sérüléseinek a társulási szabadságra gyakorolt hatásai. A tanulmány célja nem baljós előrejelzések tétele az Internet valószínű hatásairól, amelyeket a civil társadalomra gyakorolhat. Az Internet jótékony hatásának is bizonyulhat, ám ez nem igazolja, hogy elhanyagoljuk a potenciális kockázatokat. Az Internet nem hibáztatható azért, ha a civil társadalom helyrehozhatatlanul meggyengül: mi magunk érdemeljük meg a szemrehányásokat, ha elmulasztjuk, hogy időben cselekedjünk.

Szerzői információ:

Peter Levine

Peter Levine (www.peterlevine.ws) a Civil társadalom tanulási és közéleti részvételi információs és kutató központjának (*Center for Information and Research on Civic Learning and Engagement, CIRCLE*) igazgatóhelyettese, valamint a Marylandi Egyetem Filozófiai és Közigazgatás-politikai Intézetének kutatója. Filozófiai tanulmányait a Yale Egyetemen végezte, majd Oxfordban doktorált 1992-ben. Számos tudományos társaságban és bizottságban töltött be különféle vezetői tisztségeket. Nietzsche munkásságával foglalkozott (*Nietzsche and the Modern Crisis of the Humanities*. SUNY Press, 1995); írt egy politikai regényt is (*Something to Hide*, St. Martin's Press, 1996). Kutatási területe korábban általános filozófiai és morális kérdésekre terjedt ki, érdeklődésének középpontjában jelenleg a deliberatív demokrácia és az ifjúság problémái, az iskolák civil társadalmi missziója, valamint a civil társadalom online szerveződése és megjelenési formái állnak.

Így hivatkozzon erre a cikkre:

Levine, Peter. „Az Internet és a civil társadalom”.
Információs Társadalom V, 1. szám (2005): 41–60.

<https://dx.doi.org/10.22503/inftars.V.2005.1.3>

A folyóiratban közölt művek

*a Creative Commons Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 4.0
Nemzetközi Licenc feltételeinek megfelelően használhatók.*

Peter Levine

Az internet és a civil társadalom¹

A civil társadalom az internet felé orientálódik. Minden szervezet honlapokat használ fel tagtoborzásra, társadalmi kapcsolatok kiépítésére, önmaga megismertetésére, szponzorok keresésére és tagjainak tájékoztatására. A polgárok a világháló oldalairól szerzik be értesüléseiket és e-mail üzeneteken keresztül vitatják meg a közéleti ügyeket. Az egyházközségek tagjai elektronikus részvétáviratokat küldenek a gyülekezetükhöz tartozó gyászoló családoknak. Különbféle hobbik megszállottjai az internet speciális csatornáit felhasználva cserélik ki tapasztalataikat és a számukra értékes tárgyakat, s ugyanígy kérnek és kapnak tanácsokat.

Amiközben a civil társadalom az *online* megjelenésre törekszik, bizonyos aggasztó trendek kezdenek felbukkanni. Ez a tanulmány az aggodalomra okot adó jelenségeket vizsgálja, az alábbi öt főbb területen: egyenlőtlenség, gyengülő társadalmi kötelek, csökkenő mértékű felelős közgondolkodás, elburjánzó fogyasztói szemlélet, és a magánélet sérüléseinek a társulási szabadságra gyakorolt hatásai. A tanulmány célja nem baljós előrejelzések tétele. Az internet jótékony hatásának bizonyulhat a civil társadalmi élet szempontjából, ám ez nem igazolhatja a potenciális kockázatok elhanyagolását.

Egyenlőtlenség

Az internetnek a civil életre gyakorolt jelenlegi hatásaival kapcsolatban az első (és a legszélesebb körben tudatosult) okot az aggodalomra az adja, hogy az emberek csak akkor tudják hatékonyan kihasználni a számítógépeket, ha elegendő pénzük, jártasságuk és fizikai hozzáférési lehetőségük van a nagy sebességű összeköttetések igénybevételéhez. Az Egyesült Államokban a jövedelem, a faji hovatartozás, a képzettségi szint és az életkor alapján előre jelezhető, hogy az emberek milyen mértékben használják a számítógépeket és a számítógép-hálózatokat – ugyanez a nemi hovatartozásról azonban már nem mondható el.

A Clinton-adminisztráció idején ez a „digitális megosztottság” fontos témát jelentett Washingtonban. A kongresszus mindkét nagy párt támogatásával megszavazott három fontos fejlesztési programot. Az úgynevezett *E-rate* adónem bevezetése az iskolák hálózati kapcsolatainak kiépítéséhez biztosít állami támogatást, a technológiai lehetőségek bővítését célzó *TOP* program (*Technology Opportunities Program*) a kormányzati és a

¹ A fordítás a szerző javaslatára a tanulmány legújabb változata alapján készült (Peter Levine: *The Internet and Civil Society*. In Verna V. Gehring (ed.): *The Internet in Public Life*. Rowman & Littlefield, 2004, 79–98.

nonprofit szektorban mozdítja elő a digitális technológia alkalmazását, a közösségi technológiai központok programja (*Community Technology Centers Program*) pedig a szegény városi körzetek és az elmaradott vidéki területek ezen a téren végrehajtandó fejlesztésére irányul. Bush elnök megválasztásával a dolgok hamarosan megváltoztak: az új adminisztráció véget kívánt vetni azoknak a különféle szövetségi programoknak, amelyeknek a célja a digitális megosztottság megszüntetése volt.

Ennek a váltásnak elsősorban ideológiai okai voltak, ám ezeket látványos statisztikákkal is alátámasztották. Az USA kereskedelmi minisztériumának jelentése szerint „1998 decembere és 2001 szeptembere között a legalacsonyabb (évi 15 ezer dollárnál kevesebb) jövedelmű háztartásokban élő személyek körében az internet használata – 25 százalékos évi növekedési arány mellett – folyamatosan emelkedett”. Ez annyit jelentett, hogy a szegény lakosság is magáévá tette az internetet, mégpedig gyorsabb ütemben, mint a magasabb jövedelmű rétegek (melyeknek a tagjai közül a legtöbben már korábban is rendelkeztek *online* hálózati kapcsolatokkal). Ugyanez vonatkozott az alacsonyabb képzettségű csoportokra is, és a nemek közötti szakadék teljesen eltűnt. Úgy látszott tehát, mintha a piaci erők már jó úton járnának a digitális megosztottság problémájának megoldásában, mivel a vállalatok versengtek egymással, hogy a szélesedő piacokon egyre olcsóbb és mindenki számára egyre vonzóbb szolgáltatásokat nyújtsanak. Míg az USA kereskedelmi minisztériumának az internethasználatról készített 1999. évi jelentése még az „Átesünk a hálón” (*Falling Through the Net*) címet viselte, a 2002. évi jelentés címe már ez lehetett: „Egy nemzet *online*” (*A Nation Online*).

Számos okunk van azonban arra, hogy továbbra is aggódjunk az esélyek egyenlőségéért. Először is, az 1998–2002 időszakra vonatkozóan jelzett gyors növekedés részben az olyan szövetségi programok eredménye volt, mint például az *E-rate*, amelyet most a megszüntetés fenyeget. A veszély világossá válik, ha számításba vesszük, hogy az alacsony jövedelmű rétegek számára igen fontos az iskolákon és a könyvtárakon keresztül való hozzáférés az internethez, amit a szövetségi kormány támogatása tesz lehetővé. A legszegényebb és a leggazdagabb gyerekek számítógép-használatának mértéke között mindössze 12 százalékos különbség mutatkozik, ez azonban azért van így, mert az alacsony jövedelmű családokból érkező diákok az iskolában használják a számítógépeket. Az *otthoni* számítógép-használat tekintetében majdnem 60 százalékos különbség van a leggazdagabb és a legszegényebb diákok között. Hasonlóképpen, az afrikai-amerikaiak valamennyi korcsoportja a fehéreknél 10 százalékkal nagyobb valószínűséggel használja az internetet valamely közkönyvtárban, mivel kevésbé valószínű, hogy otthon van internet-összeköttetésük. Ha a könyvtári és iskolai számítógép-használat szövetségi támogatásai megszűnnek, akkor a digitális olló hamarosan újra szétnyílik.

Ugyanakkor az iskolai vagy könyvtári internethasználat nem teljes mértékben kielégítő. A felhasználók ideje szűkre szabott lehet, és a berendezések használatára vonatkozóan az intézmények előírhatnak bizonyos korlátozó szabályokat. Minden bizonnyal nehéz lenne például egy könyvtárból működtetni valakinek a saját honlapját, vagy egy nyilvános használatra szolgáló számítógép alapszintű beállításai mellett tanulni meg valamely szoftver alkalmazásait. A munkahelyi internet-hozzáférés gyakran még kevésbé kielégítő, mivel a munkáltató kategorikusan megtilthatja eszközeinek magán-célú vagy társadalmi és politikai célokra való felhasználását.

Harmadszor, nem tudom elhinni, hogy az internethasználat gyors növekedése az alacsony jövedelmű rétegekben mindaddig folytatódni fog, amíg az egész lakosság „*hálózati polgárokból*” fog állni. Az amerikai felnőttek több mint 20 százaléka az írni-olvasni tudás legalacsonyabb szintjén áll, ami annyit jelent, hogy a társadalombiztosítási kártya kiadását célzó kérelemhez rendszeresített űrlapon nem képes a személyére vonatkozó információkat megadni, vagy nem tud összegezni néhány költségadatot egy megrendelési nyomtatványon. Ezek az emberek nem sok hasznát fogják venni az otthoni számítógépnek.

Negyedszer, az alacsony jövedelmű családokban komoly stresszt okozhat, ha belátják, hogy szükség van az otthoni számítógép beszerzésére. Sok szülő attól fél, hogy gyermekei jövőbeli kilátásait károsítja, ha nem sikerül otthoni internet-összeköttetést biztosítaniuk. 2001-ben a *New York Times* beszámolt egy bajba került háztömbről Harlemben, ahol „az elszegényedett anyák – attól rettegvé, hogy gyermekeik lemaradnak a tanulásban – elkezdtek számítógépeket lízingelni”. Ez azt jelenti, hogy a szegény családok ugyan képesek lehetnek legyőzni a digitális megosztottságot, de csupán más fontos célok feladása árán, és könnyen előfordulhat, hogy nem lesznek képesek lépést tartani a fejlődéssel.

Végül pedig a gazdag háztartások nagyobb valószínűséggel csatlakoznak a hálózatra kábeles és egyéb nagysebességű, szélessávú összeköttetések felhasználásával, mint a szegény családok. Ez a szakadék mindaddig nem túl sokat számít, amíg az internet legnagyobbbrészt még szövegeket és állóképeket közvetít. Ám ahogy a szélessávú kapcsolatok egyre elterjedtebbé válnak, mind több és több honlap fog rafinált animációs elemeket is tartalmazni, sőt ez a tendencia már az e-mail üzeneteknél is érvényesül. Ekkor pedig az alacsony jövedelmű rétegeknek teljesen újfajta digitális megosztottsággal kell szembenézniük. Ténylegesen megfigyelhető az a történelmi minta, amely szerint az új technológiákat először csak a gazdagabb és magasabb szinten iskolázott rétegek alkalmazzák, majd ezek az eszközök olcsóbbá válnak, szélesebb körben is elterjednek, és ekkor – mivel a főbb intézmények már ezekre támaszkodnak – nélkülözésük a mindennapi életben is határozottan kellemetlenné válik. Később már nem biztosítanak viszonylagos előnyöket, ezután viszont – hasonló ciklust követve – újabb technológiák születnek meg és terjednek el, amelyek felváltják vagy kiegészítik őket.

Mindebből nem szükségképpen következik az, hogy a szövetségi kormánynak közvetlenül támogatnia kellene az otthoni számítógépek és hálózati kapcsolatok biztosítását mindaddig, amíg a digitális megosztottság el nem tűnik, ugyanis az ilyen támogatás költségvetési prioritásokat biztosítana a megcélzott használóknak számára. Ezek tehát internet-hozzáférést kapnának ahelyett, hogy például megjavíthatnák az autójukat, amire esetleg nagyobb szükségük lenne. Véleményem szerint ahelyett, hogy célzott támogatást nyújtunk olyan javak beszerzéséhez, mint az internet-hozzáférés, inkább a rugalmas jövedelmi támogatást kellene kiterjeszteni, olyan mechanizmusok révén, mint például a jövedelemadó-hitel (*Earned Income Tax Credit*). A társadalom egészében véve minden bizonnyal hasznot húzna abból, ha mindenki rendelkezhetne hálózati kapcsolatokkal, mivel erre támaszkodva a kormányzati szervek megszüntethetnék például a papíralapú ügyintézési formákat. A tényleges 100 százalékos internethasználat azonban lehetetlennek bizonyulhat.

A digitális megosztottság tekintetében nem érvelek tehát semmiféle konkrét kormányzati stratégia mellett. Mindössze annyit mondok, hogy az egyenlőtlenség továbbra is probléma marad, és ez közvetlenül kihat a civil társadalomra. Noha a gazdagok úgy találhatják, hogy a számítógépes hálózatok lehetőségeinek kihasználásával a civil társadalom izgalmasabbá és vonzóbbá válik, a szegényebb és kevésbé képzett emberek esetleg csak a hagyományos, személyes kapcsolatokra épülő helyi társulási módozatok alternatíváját választhatják. Még rosszabb kilátás, hogy azok a csoportok is áttérnek az internet használatára, amelyek eddig szélesebb társadalmi kört fogtak át, és ennek folytán elvesztik szegényebb tagjaikat.

Az esélyegyenlőség ilyen problémái az iparosodott országokban – ha a bolygónk déli féltekéjén uralkodó helyzettel vetjük össze őket – igen csekélyek. A számítógép-hálózatok hosszú távon talán erősíteni fogják a nemzetközi civil társadalmat, valamint a független szervezetek és társulások egész sorát minden országban. A világ legnagyobb részén azonban az internet egyelőre még csak igen kis mértékben van jelen. Az ENSZ fejlesztési programjának statisztikái szerint az ipari országok 1999-ben a Föld lakosságának 15 százaléka számára nyújtottak otthont, ám itt élt az internetfelhasználók 88 százaléka, míg Afrikában a lakosoknak mindössze fél százaléka rendelkezett internet-hozzáféréssel. A világ összes országának egy negyedében ma is egynél kevesebb telefon jut száz emberre, s ez rövid távon reménytelenné teszi az internet-hozzáférés széleskörű elterjedését.

Gyengülő társadalmi kötelékek

Egyes megfigyelők attól tartanak, hogy az internet a robusztus, tartós és érzelmiileg kielégítő társadalmi kötelékeket felszínes és esetleges kapcsolatokkal váltja fel. Az emberek általában nem fogják a bizalom és a kölcsönös elkötelezettség erős kötelékeit kiépíteni, ha a számítógépek válnak legfőbb kommunikációs eszközükké. Talán többet fognak kommunikálni, mint eddig bármikor, amikor azonban szükséghelyzetben találják magukat, könnyen meglehet, hogy nem lesz kihez fordulniuk.

Ezt az előrejelzést az internethasználatról végzett amerikai felmérések nem támasztják alá. Az USA-ban az 1996. évi országos választási felmérés feltárta, hogy az internethasználók *több* szervezethez kötődtek *offline*, a valós világban, mint mások, és ezek a „hálózati polgárok” általában bizakodóbbak voltak. Az efféle általános megállapítások igaznak bizonyulnak akkor is, ha csak a hasonló képzettségi és jövedelmi szintű embereket hasonlítjuk össze. A Kaliforniai Egyetem Los Angeles-i kampuszának kutatói által 2000-ben végzett felmérés szintén azt mutatta ki, hogy azok, akik használták az internetet, valamivel több időt töltöttek különféle klubokban és szervezetekben való részvétellel, mint azok, akik sohasem használták a számítógép-hálózatokat. Ugyanakkor az internethasználók kisebb valószínűséggel alkalmazták önmagukra a „magányos” jelzőt. A *Pew* kutatási központ „*Internet and American Life*” című programjának keretében 2001-ben végzett felmérés szerint az internethasználók az internetet nem használó válaszadóknál jelentősen nagyobb valószínűséggel tudták megmondani szomszédaik nevét, és gyakrabban tartoztak különféle társaságokhoz.

Röviden: azok, akik használják az internetet, aktívabb résztvevői a civil társadalomnak, mint azok, akik nem létesítenek hálózati kapcsolatot. Ez a korreláció azonban

nem bizonyítja, hogy az internethasználat előmozdítaná a civil aktivitást. Lehet valami más is, ami az internethasználókat arra készíti, hogy részt vegyenek különféle csoportok tevékenységeiben: ha nem a jövedelmük és a képzettségük, akkor esetleg a koruk, az energiájuk, a családi helyzetük vagy az aktuális trendekre való általános fogékonyságuk is fontos motiváló erő lehet. Az ilyen emberek korán alkalmazni kezdik azokat a technológiákat, amelyeket a lakosságnak még a fele sem használ: bármilyen személyes jellemvonásuk helyezi is őket az internet-hozzáférés élvonalába, ugyanaz készítheti őket az *offline* csoportokban való aktív részvételre is.

Ennélfogva tehát alapvető fontosságú, hogy véletlenszerűen kiválasztott lakossági mintákon, az idő előrehaladásának figyelembevételével is mérni tudjuk az internethasználat hatásait. 1998-ban a Carnegie Mellon Egyetem *HomeNet* programjának keretében folytatott kutatások feltárták, hogy azok a pittsburgh-i lakosok, akik számára a program során internet-hozzáférést biztosítottak, kezdtek kissé kevesebbet kommunikálni saját háztartásuk más tagjaival, és társadalmi hálózataik beszűkültek. A *HomeNet* program kutatói azt a hipotézist állították fel, hogy „az emberek által az internet használatára szentelt idő azt az időt váltja fel, amit korábban társadalmi tevékenységekre fordítottak”, továbbá „az emberek az interneten létesített gyengébb minőségű társadalmi kapcsolatokkal váltják fel a jobb kapcsolatokat, vagyis az erős kötéleket gyengébbekre cserélik fel”. A résztvevők beszámoltak a depresszió fokozódásáról is az internethasználat kapcsán. Ezt a tanulmányt széles körben bírálták, egyebek között azért, mert a kutatók nem vettek figyelembe olyan kontrollcsoportot a pittsburgh-i lakosok között, akiknek nem volt internet-hozzáférésük. Ám a Stanford Intézet egy ezt követő kísérlete a társadalom kvantitatív vizsgálatára (*Quantitative Study of Society*) hasonló eredményekhez vezetett. Az intézet 35 ezer olyan embernek biztosított egyszerű „webtvés” internetkapcsolatot, akik korábban nem rendelkeztek semmiféle hálózati összeköttetéssel. A kutatók úgy találták, hogy az új internethasználók elkezdtek kevesebb időt tölteni családjukkal és barátaikkal, ritkábban látogattak el különféle rendezvényekre, és rövidebb időt fordítottak újságolvasásra.

Ha ezt a két kísérletet összevetjük az 1996. évi országos választási felmérés adataival, a következő próbahipotézist állíthatjuk fel: Azok az emberek, akik bármikor használhatják az internetet, társadalmilag aktívabbak, mint azok, akik nem kapcsolódnak a hálózatokra. Ennek oka azonban egyesek esetében az is lehet, hogy jobb anyagi helyzetben vannak, míg másokat esetleg éppen a civil társadalmi hálózatok munkájában közreműködő barátaik győznek meg arról, hogy érdemes rákapcsolódnunk az internetre; megint mások pedig talán egyszerűen csak aktív, energikus és optimista emberek, akik egyrészt szívesen magukévá teszik az új technológiákat, másrészt cselekvő módon részt vesznek közösségeik életében is. Ám igen csekély civil vagy társadalmi haszon származik *magából az internethasználatból*. Valójában a számítógép-hálózatok használatának következtében idővel egy egész társadalom felelőtlenebbé vagy atomisztikusabbá válhat.

Ennek egyik fő oka az anonimitás, valamint a másoktól való pszichológiai eltávolodás, bizalmatlanság és felelőtlenség, amit ez gyakran kivált. Az anonimitás természetesen nem szükségszerűen jellemzi a számítógépes hálózatok használatát. Órákig ülök a számítógépemnél minden nap. Ennek az időnek nagy részét általam jól ismert emberektől kapott e-mail üzenetek olvasásával és azok megválaszolásával töltöm.

Egy vállalat vagy egy közigazgatási szerv megkívánhatja klienseitől, hogy tárják fel valódi identitásukat az interneten és bizonyítsák kilétüket valami olyasmivel, mint például egy hitelkártyaszám, és valamely szerződésben meghatározott megállapodásnak megfelelően viselkedjenek. Az internet azonban – különösen a csevegő-fórumokon, a levelezőlistákon és a játék-környezetekben – az ilyen kapcsolatokon kívül megteremti a kölcsönhatások egy új rétegét is, amelyben a résztvevők visszatérhetően gyakorlatilag minden önmagukra vonatkozó információt, beleértve nevüket, külső megjelenésüket, demográfiai jellemző vonásaikat és földrajzi hollétüket. Bármikor megszakíthatják a kontaktust, tetszés szerint felvehetnek többszörös személyiségeket és identitásokat, és megvédhetik magukat annak a következményeitől, amit mondanak. Ugyanezt a hatást száz évvel ezelőtt talán az anonim postafiókok kifinomult rendszerén keresztül lehetett elérni, de csak nagy költséggel és kényelmetlenségek árán. A széleskörű anonimitás új jelenség, amely – legalábbis sokakra közülünk – nagy vonzóerőt gyakorol.

Az anonimitás, az alternatív személyiségek ideiglenes felöltése, a társadalmi fogódzók hiánya, valamint az antiszociális viselkedés megbüntetésének nehézségei a tipikus *online* interakciók jellegzetes vonásai közé tartoznak, s mindezek gyengítik a társadalmi gátlásokat és bátorítják a sértő vagy ellenséges viselkedést. (Ennek egyik példája az úgynevezett *flame*, ami valamelyik kommunikációs partner megnyilatkozásaira való extravagáns, durva és sértő reagálást jelent.)

Helytelen volna azonban ebből olyan meggondolatlan következtetést levonni, hogy az effajta „kívülmaradás” rossz dolog. Ha az interneten képesek vagyunk eltitkolni az önmagunkra vonatkozó információkat, ez néha annyit jelent, hogy a faji és nemi hovatarozásra vonatkozóan teljesen megszabadulhatunk a diszkriminációtól. Kaliforniában Santa Monica városa például a közösségi terekben elhelyezett ingyenesen használható terminálokon keresztül hozzáférést biztosított az egész lakosság részére a *PEN* elnevezésű helyi e-mail hálózathoz. Ennek egyik eredményeként a város korábban megvetett és kirekesztett hajléktalanjai aktív résztvevőkké váltak a hajléktalanság problémájával kapcsolatos városi stratégia kidolgozásában. A hajléktalanoktól befutó tanácsokat követve Santa Monica önkormányzata elkezdett ingyenesen igénybe vehető zuhanyozókat, mosdókat és csomagmegőrzőket felállítani a városban. Az egyik polgár, Donald Paschal az alábbiakat írta:

„Hajléktalan vagyok... Miránk, akiknek nincs tető a fejünk fölött, lenézéssel, félelemmel, utálattal, szánakozással vagy gyűlölettel tekintenek. Ez a megkülönböztetés majdnem lehetetlenné teszi számunkra a más emberekkel való 'normális' kapcsolatokat. Nemcsak arról van szó, hogy esetleg piszkosak vagyunk és talán rossz szagunk is van, hanem arról, hogy mások vagyunk. Sokan úgy gondolják, hogy azokat az embereket, akik mások, el kell kerülni. Santa Monica *PEN* rendszere éppen ezért jelent számomra olyan különleges értéket. A *PEN*-rendszerben senki sem tudta, hogy hajléktalan vagyok, mindaddig, amíg meg nem mondtam nekik, ám miután megmondtam, továbbra is emberi lényként kezeltek. Számomra a leginkább figyelemre méltó dolog a *PEN*-közösségben az, hogy egy városi tanács tag együtt élhet azzal, aki szegény, nem feltétlenül mindig teljes harmóniában, de egyenlő alapokon. Találkoztam és összebarátkoztam – vagy néha ellentétbe kerültem – olyan emberekkel, akiket másképpen nem ismerhettem volna meg.”

Ez inspiráló történet, de bizonyos fenntartásokkal kezelendő. Donald Paschal nyilvánvalóan jól fejezi ki magát írásban, tehát iskolázottnak kell lennie (még akkor is, ha sikeres autodidakta). A képzettségi szintből, az anyanyelvi vagy nyelvjárási háttérből és néha a nemi hovatartozásból fakadó különbségek érzékelhetők maradnak *online* környezetben is.

A legalábbis részben megőrzött anonimitás lehetősége azonban pallérozhatja a közösséget oly módon is, hogy ösztönzi a pártatlanságot, az elfogulatlanságot és a személyes nyíltságot, főleg a másokkal közösen viselt stigmák esetében. A *HomeNet* és a Stanford Intézet tanulmányai azt állapították meg, hogy az internethasználat következtében az állampolgárok – általában – elszigeteltebbé válnak. Vannak azonban fontos kivételek. Az internet érintkezésbe hozhatja az embereket másokkal, akik az övékhez hasonló speciális körülmények között élnek, vagy osztoznak velük meggyőződéseikben és kétségeikben, lehetővé téve ezáltal jelentős lelki kötődések kialakulását. Egy információs rendszerekkel foglalkozó professzor, Jenny Preece azt állítja, hogy a közös egészségi problémákkal küszködő emberek *online* működő „empatikus” közösségeket alkotnak, és bizonyítékokat sorol fel az információk megosztásának és magas szintű érzelmi támogatásnak a meglétére ezek körében. A közösségek néha mélyebb kapcsolatokat biztosítanak, ha magunk választhatjuk meg partnereinket, nem pedig csupán születésünk folytán kerülünk bele a helyi kapcsolatok hálózataiba.

Még ha az *online* közösségek általában gyengébbek is, mint a valóságos világban létezők, ezek előnyökkel is járhatnak, mivel választási lehetőségeket nyújtanak: az internet jól eső kiszabadulást biztosíthat a család, a szomszédság, az iskola vagy az egyházközség időnként nyomasztó világából, ami gyakran elnyomó politikai felhangokkal is terhes.

Bruce Bimber politológus különbségtétele a „sűrű” (*thick*) és a „ritka” (*thin*) közösségek között itt fontos szerepet játszik. Az emberek azért csatlakoznak a „ritka” közösségekhez, mert már rendelkeznek közös meggyőződésekkel, értékekkel vagy célokkal, és úgy gondolják, hogy az együttműködésből stratégiai hasznot húzhatnak. Feliratkozhatnak például egy levelezőlistára azért, mert arra számítok, hogy az ebből származó haszon (például valamely speciális tárgyra vonatkozó információ) számomra megéri, hogy vállaljam a „költségeket” (például a postafiókom telezsúfolását). Később – csupán kötelességérzetből – magam is hozzájárulhatok információkkal a listához, valószínűleg ki fogok azonban szállni, mihelyt úgy látom, hogy a részvétel általános „költségei” meghaladják a hasznokat. Így tehát a levelezőlista – ha azt egyáltalán „közösségnek” nevezhetjük – erősen eszközjellegű marad számomra. Megkíván ugyan bizonyos mértékű kölcsönös bizalmat, a tagok egymás iránti bizalma azonban feltételes és korlátozott lehet. Ezzel szemben a „sűrű” közösségekben a tagok elkötelezettek a csoport belső értékei, a többi tag mint partner és a kollektívan elfogadott célok vagy értékek iránt. A vallási, szomszédsági és családi közösségek legtöbbször „sűrűek”. Ilyen „sűrű” közösségek kialakulása nehezen képzelhető el kizárólag *online* szerveződéssel, a valóságos világban való bármiféle megjelenés nélkül. A levelezőlisták, a hirdetőtáblák és az *online* szerepjátékok elkötelezett résztvevői mindenesetre azt *vallják*, hogy *online* közösségeik valóban léteznek, és ők azokhoz tartoznak. Beszámolóikat azonban nem szabad névértéken elfogadnunk, mivel esetleg hiányzanak a „sűrűbb” közösségekben szerzett tapasztalataik.

A liberális társadalmakban a polgároknak joguk van kilépni az olyan önkéntes társulásokból, mint például a szakszervezetek, a politikai pártok, az egyházak, a testvériségi szervezetek vagy akár a családok. A kilépés könnyűsége kedvez az egyéni szabadságnak, és ezt az emberek – *ceteris paribus* – általában előnyben részesítik az olyan fajta elnyomással szemben, ami a tagjaik kilépését akadályozó, erős kontrollal működő szervezetekben érvényesül. A civil társadalom szelleméből azonban az következik, hogy a kilépés szabadságának joga kombinálódik az erős és fegyelmezett „sűrű” társulások változatos sorával. Az ember például kiléphet egy hagyományos szakszervezetből vagy a családjából is, de ennek bizonyos ára van. Továbbá, az ilyen csoportokba csak az léphet be, aki vállalja a közreműködést és azt, hogy bizonyos meghatározott normákat tiszteletben tart. Az ilyen szervezetek a kizárás vagy a kirekesztés fenyegetésével még a liberális államokban is hatalmat szereznek arra, hogy bizonyos értelemben fegyelmezzék az egyéneket.

A fegyelmezett szervezetek ugyanakkor diszkriminálhatják a kívülállókat, és elnyomhatják a belső hierarchiájuk alsó fokain elhelyezkedő embereket. Másrészt azonban megkínávják tagjaik általános hozzájárulását ehhez, és viszonzásként politikai erőt és bizonyos lehetőségeket biztosítanak az előbbre jutáshoz. Így például a dolgozó osztályhoz tartozó fehérbőrű amerikai férfiak az 1950-es években számíthattak a demokrata párt, a katolikus egyház és a szakszervezetek meglehetősen lojális szolgálataira. Reálisan elképzelhették, hogy pártvezetők, kardinálisok vagy szakszervezeti elnökök lehetnek. Mindezek a társulások mostanra veszítettek taglétszámukból és politikai fontosságukból, részben azoknak a reformoknak az eredményeként, amelyek a belépés és a kilépés megkönnyítését szolgálták. Ma leginkább a nagyvállalatok tekinthetők fegyelmezett és hatalommal bíró szervezeteknek, ezek azonban a szakképzetlen vagy nincstelen emberek számára keveset nyújtanak. Az önkéntes társulások szektora az 1950-es évek óta kétségkívül kevésbé diszkriminálóvá vált, ám egészét tekintve – a dolgozó osztályok fontos erőforrásaként – egyszersmind meg is gyengült.

Az internet várhatóan tovább fogja erősíteni ezt a trendet. Valamely hírcsoporthoz vagy levelezőlistához való csatlakozáshoz, illetve valamely honlap gyakori látogatásához az embernek rendszerint mindössze egy-két linkre kell rákattintania, és a kilépés éppen ilyen egyszerű. Elizabeth Reid megállapítja, hogy „azok a felhasználók, akik *online* kapcsolatokban zavaró viselkedést tanúsítanak, olyan nyilvános rituálék szenvedő alanyává válhatnak, amelyeknek az a céljuk, hogy megszegyenítsék és megbüntessék őket”. Ezek a szankciók azonban *online* minden bizonnyal csekélyebb súlyúak, mint amilyenek a valóságos világban lennének. Az interneten létrejövő csoportok – könnyű belépési és büntetésmentes kilépési lehetőségeikkel – nem tudják tagjaikat hatékonyan fegyelmezni, és nem képesek legyőzni a közös cselekvés végrehajtása előtt tornyosuló problémákat. Nincsenek eszközeik arra, hogy az embereket egymás szolgálatára, valamely közös célról való megfontolt közös gondolkodásra vagy az adott célok érdekében áldozatok vállalására készítsék. A hálózati csoportok a tágabb társadalomban – mivel az egyes tagok rendelkezésére álló forrásokat nem tudják saját céljaik szolgálatába állítani – viszonylag csekély erőt képviselnek.

A virtuális közösségek egyes lelkes hívei szerint a hálózati technológia lehetővé fogja tenni az emberek számára, hogy le tudják győzni a közös cselekvés problémáit, *anélkül*, hogy szükségképpen hierarchikus szervezetet hoznának létre. Azt állítják, hogy

a közös célok eléréséhez többé nincs szükség sem tekintélyre vagy hatalomra, sem piacokra, mivel már beléptünk a „szegmentált, többközpontú, ideológiailag integrált hálózatok” (*Segmented Polycentric Ideologically Integrated Networks, SPIN*) korába. A *SPIN* típusú hálózatok a szabad akaratban hívők közösségei, és működésükhöz jól megfelelnek a nyílt számítógép-hálózatok. Magukban foglalják az 1970-es évek nőmozgalmait, a mexikói *zapatista* felkelés támogatóit, a neonáci szervezetek nemzetközi hálózatait és a globalizációellenes mozgalmat egyaránt. Ezek a hálózatok nem kényszerítik az egyéneket a közreműködésre és azt nem is fizetik meg, hanem tagjaikat a közös értékekkel motiválják, és a technológiát használják fel a tranzakciós költségek csökkentésére. „Az információs forradalom elősegíti és megerősíti a hálózatokat, miközben erodálja a hierarchiákat” – állítják. A pozitív programok kidolgozása és megvalósítása azonban majdnem minden esetben kollektív döntéshozatalt és bizonyos fegyelmet követel meg. A globalizáció-ellenes mozgalom kétségkívül tud tiltakozókat küldeni az utcákra, kétem azonban, hogy képes lesz a nemzetközi kereskedelem új rendszerét megalkotni. Ha pedig a mozgalom fegyelmetlen tagjai atrocitásokat követnek el, maga a mozgalom el fog halni.

Az online közéleti gondolkodást fenyegető veszélyek

Az emberi kötelékek és a bizalom mellett van még egy érték, amit az emberek a civil társadalomtól várnak: a felelős közéleti gondolkodás. A közvéleménynek elvileg irányítania, vagy legalábbis befolyásolnia kellene a demokratikus kormányokat. Az emberek azonban a főbb közéleti kérdésekről nem automatikusan alakítanak ki jól átgondolt nézeteket. A polgárok az írásban vagy szóban folyó vitákban való részvétel vagy azok megfigyelése útján formálják ki a véleményüket, ami lehet bölcs vagy ostoba, önző vagy altruista. Nézeteik *fejlesztésére* azonban a közös gondolkodás a legdemokratikusabb módszer. A megfontolt közös gondolkodás – anélkül, hogy a következtetéseket bárkire ráerőltetné – arra kényszeríti az egyéneket, hogy álláspontjukat megvédjék mások előtt, akiknek más érdekeik lehetnek, vagy akik másféle háttérrel és más információkkal rendelkezhetnek. Ennek eredményeként a nyilvánvalóan önző vagy ostoba elgondolásokat bizonyára el fogják vetni. Végül a közgondolkodás alapvető kommunikációs eszköz is a nagyközönség és a kormány között. A döntéshozók nem támaszkodhatnak csupán a választási eredményekre abban, hogy megbizonyosodjanak a közakaratról, mivel egy-egy szavazat értéke mindig többféleképpen értelmezhető. Odafigyelés és párbeszéd nélkül a vezetők nem lesznek képesek megismerni választóik értékeit és prioritásait.

Az internet otthont ad mindenféle elképzelhető tárgykörnek szentelt vitacsoportoknak, levelezőlistáknak, blogoknak és csevegőforumoknak, s így a politikai párbeszéd puszta mennyisége a hálózatok növekedése folytán valószínűleg növekszik. A közéleti viták *minősége* azonban rosszabbodhat is, mivel az internet lehetőséget ad a felhasználóknak a kommunikáció megszüréseire. A hagyományos média esetében kevés ellenőrzést gyakorolhatunk azok fölött a gondolatok fölött, amelyekkel találkozunk. Tekintsük például azt a személyt, aki előfizet egy napilapra, mivel saját karrierje, kedvenc sportegyesülete vagy helyi közössége szempontjából releváns, konkrét információkat kíván

kapni, esetleg saját nézeteinek megerősítését várja a vele hasonló nézeteket tükröző ve-zércikkektől. Miközben átlapozza az általános érdeklődésre számot tartó újságot, óha-tatlanul megakad a szeme új gondolatokon, tőle idegen szemléletek megnyilatkozásain és *más emberek* életére vonatkozó izgalmas információkon. Az internethasználók mind-ezeket a gondokat elkerülhetik. Kereshetik csupán azokat az információkat és gondola-tokat, amelyekre éppen kíváncsiak, biztonságosan megmaradva a hasonló nézeteket valló és hasonló érdeklődésű emberek társaságában. Még az igen szokatlan ideológiák követői is találhatnak olyan partnereket a világon, akiket szintén ugyanazok a meggyőző-dések motiválnak. A szelektív olvasás valószínűleg egyidős magával az írással, és teljesen ésszerű módszert nyújt igen nagy mennyiségű információ kezeléséhez. Az interneten el-érhető keresőfunkciók azonban túlságosan megkönnyítik a szelektálást, és azzal fenye-getnek, hogy az egyensúlyt eltolják a hiperspecializálódás irányába.

Marshall van Alstyne és Eric Brynjolfsson informatikus kutatók elegáns bizonyí-tékot dolgoztak ki annak az állításnak az igazolására, hogy az „összekötöttség” – az a le-hetőség, hogy sok emberrel gyorsan és olcsón tudjunk kommunikálni – ösztönzi az úgynevezett „balkanizációt”, amit a különféle olyan elkülönült közösségek vagy élet-szituációk burjánzásaként szokás definiálni, amelyek nem állnak egymással kölcsönös kapcsolatban. A balkanizáció akkor következik be, ha az egyének nagyobb populációk-ból szabadon választhatják meg partnereiket, ha minden egyes személynek véges kapa-citása van az információ felvételére, illetve feldolgozására, és ha a legtöbb embernek legalábbis enyhe preferenciái vannak a gondolatok és tények bizonyos típusai iránt. Ha-sonló logikával arra a következtetésre juthatunk, hogy az internet növelheti a társada-lom intellektuális rétegződését, éppen azért, hogy az egyes kérdések szakértői meg-engedhetik maguknak, hogy csak egymással kommunikáljanak és visszautasítsák a laikusokkal való kapcsolatokat.

Az amerikai kultúrában általános trend a változatos, többcélú szervezetektől (pél-dául a szakszervezetektől, az országos egyházaktól és a földrajzi meghatározottságú erős közösségektől) való eltávolodás, és a szűkebb élőhelyekre korlátozódó, egyetlen célú társulások felé való fordulás. Az olyan helyi szervezetek, amelyek azelőtt különféle foglalkozású embereket vonzottak magukhoz, mint például a *Masons* és a *PTA*, elvesztették tagjaik többségét, miközben a partikuláris területeken létrejövő vagy sajátja-gos érdeklődést kielégítő országos szervezetek növekedtek. 1972 és 1992 között je-lentősen csökkent annak a valószínűsége, hogy az amerikaiak különféle csoportokhoz csatlakozzanak, látogassák azok rendezvényeit, olvassák újságjaikat és politikai célja-ik iránt érdeklődést mutassanak – mindezek pedig annak az általános hajlamnak a ki-fejezői, hogy valaki szívesen lépjen interaktív kapcsolatba olyan személyekkel, akik különböznek tőle.

A világhálónak van két alapvető technológiája, nevezetesen a hipertext és a kere-sőfunkciók, amelyek támogatják a felhasználókat abban, hogy megszűrjék azt, amit lát-nak és hallanak. Ezek állítólag felszabadító jellegű technológiák, mivel a felhasználók saját maguk dönthetnek arról, hogy melyik ösvényt kívánják követni, mit akarnak meg-nézni, és mikor mozdulnak onnan tovább. Az igazi szabadság azonban azt jelenti, hogy egy darabig *valaki másnak* a gondolatmenetét is képesek vagyunk követni. Az ember csak úgy szabadulhat meg saját előítéleteitől, ha kellőképpen alátámasztott érvekkel, jól átgondolt cselekménnyel, megfelelő hivatkozási háttérrel vagy minden apró részlet-

re kiterjedő gonddal összeállított magyarázatokkal találkozunk. Éppen ez az, amiért egy könyv olvasása rendkívül felszabadító hatású lehet. Nagyon sok könyv elérhető online is, beleértve Platón és Shakespeare összes műveit. Nem élhetjük bele azonban magunkat a platóni érvelés vagy a shakespeare-i szereplők világába oly módon, hogy kulcsszavakat keresünk vagy kattintások gyors sorozatával haladunk előre a világhálón.

A privát szűrésnek káros társadalmi következményei lehetnek. Képzelnék el, hogy valaki nem érdeklődik a környezeti kérdések iránt, és általában nem hajlamos ezekről tudomást venni. Ha azonban ez a valaki már olvasott volna az újrahasznosítás értékéről valamely általános érdeklődésre számot tartó újságban (vagy látott volna valamilyen országos televízió-műsort, amit ebben a tárgyban sugároztak), akkor talán maga is a szelektív hulladékgyűjtést választaná. Mivel azonban ma beszerezheti az őt érdeklő híreket az internetről is, anélkül, hogy a környezet védelmével kapcsolatos érvekkel és bizonyítékokkal is találkoznia kellene, lemondja az újság előfizetését, és sohasem fog megismerni az újrafelhasználás értékével. Ebben részben az internet vétkes.

Az internet kevés hatékony módot kínál az emberek számára ahhoz, hogy ügyüket olyanok figyelmébe ajánlják, akik eredetileg nem hajlamosak arra, hogy érdeklődjenek irántuk. Andrew Shapiro újságíró és ügyvéd azt állítja, hogy a világháló használói ritkán látogatnak el fizikailag létező közösségi terekbe, mivel „[a világhálón] nem kell a polgárjogi mozgalmak szószólóit hallgatniuk, nem kell szórólapokat átvenniük a sztrájkoló munkásoktól, és nem kell látniuk a mosdatlan hajléktalanokat. Világuk meg van tisztítva mindenféle interakciótól, kivéve azoktól, amelyeket kifejezetten kiválasztanak maguknak”. Hasonló logikával állítottuk a fentiekben, hogy az internet növelheti a társadalom intellektuális rétegződését, mivel a szakértők megtehetik, hogy csak egymással álljanak szóba, és ne vegyenek tudomást a közösség többi tagjáról.

Cass Sunstein politológus és jogtudós, aki sokat tett a céltudatos közgondolkodással kapcsolatos felfogásunk fejlesztéséért, a balkanizáció hátrányait „*Republic.com*” című könyvében foglalja össze. Szerinte a balkanizálódott csoportok – egyebek között – hajlanak arra, hogy saját legradikálisabb tagjaik nézeteit fogadják el. Az ilyen csoportok tagjai nem értik meg mások felfogását és nem tanulják meg, hogy a tőlük különböző emberekkel hogyan létesítsenek kapcsolatokat. Nem ismerik fel, hogy egyes gondolatgazdag polgárok nem értenek egyet velük, s ezért azt feltételezik, hogy ha a kormány velük ellentétes álláspontot foglal el, ez csakis korrupció eredménye lehet. Folyamatosan megerősítik saját meggyőződéseiket, a teljesen hibás nézeteket is beleértve, anélkül, hogy valaha is próbára tennék őket. Az a sok ember például, aki szembe helyezkedik a fegyverviselés szigorú ellenőrzésével, gyakran találkozhatott *online* a következő idézettel: „Ez az esztendő feljegyzésre kerül a történelemben! Most először vezeti be egy civilizált nemzet a fegyverek teljes körű ellenőrzését. Utcáink biztonságosabbak lesznek, rendőrségünk hatékonyabbá válik, és a világ a jövőben a mi példánkat fogja követni!” Ezt az idézetet a világhálón elérhető számos honlapon Adolf Hitlernek tulajdonítják, aki állítólag 1935. április 15.-én így dicsőítette a fegyverek ellenőrzését a *Berlin Daily* című napilapban (3. oldal, 2. cikk). Ezzel az állítólagos kijelentéssel kapcsolatban azonban minden közkeletű információ téves, beleértve azt is, hogy a náci kormányzat bevezette volna a fegyverek ellenőrzését. Csak az amerikai alkotmány második kiegészítését elemző nyelvőrök esetében valószínű, hogy találkoznak az eredeti forrásával, az ő elkötelezettségük pedig sohasem kérdőjeleződik meg.

Egy másik veszély az, hogy a „ritka” csoportok nem segítik elő a közgondolkodást olyan mértékben, mint ahogyan a „sűrű” hagyományos közösségek tették. Emlékezzünk rá, hogy az emberek azért csatlakoznak a „ritka” csoportokhoz, mert már magukévvá tették azok közös céljait és értékeit. Dennis Thompson számos ilyen csoportot sorol fel, amelyekre az interneten bukkant rá. Csak néhány példa ezek közül: „Gyalogtúrázók parkjaink megtisztításáért”, „Síposok országos uniója”, „Állampolgárok a nappalok megkurtítása ellen”, „Állampolgárok a finn-amerikai összefogásért”, „Az USA bizottsága a perui forradalom támogatására”, „Anarchisták rágalmazásellenes ligája”. Ezeknek a csoportoknak a tagjai valószínűleg kevés időt töltenek központi értékeik vagy céljaik megvitatásával, mivel azok kezdettől fogva rögzítettek. Remélhetjük, hogy az egymással szemben álló „ritka” csoportok vitákat is folytatnak *egymással*, ez azonban aligha történhet az interneten, mivel az emberek kiszűrhetnek bármit, amit nem akarnak hallani. Nincs közös tér, tömeges közönség, és nincsenek eszközök azoknak a megszólítására, akik nem találják meg maguktól is a szónokot.

Másrészt viszont egy „sűrű” közösségben a tagok elkötelezettsége magát a csoportot erősíti, noha annak céljai és értékei esetleg határozatlanok is lehetnek. Hacsak a csoport nem tekintélyelvű, tagjainak meg kell vitatniuk közös céljaikat, hozzájárulva a nyilvános közös gondolkodáshoz. A „sűrű” szervezetek azonban ritkán jelennek meg *online*.

Ezzel összefüggő kérdésként veti fel Albert O. Hirschman társadalomtudós a saját vélemény hangoztatása (*voice*) és a csoportból való kilépés (*exit*) közötti ellentétet. Azok az emberek, akik nem teljesen elégedettek valamely csoporttal, amelynek a tagjai közé tartoznak, általában – az erősen kényszerítő jellegű szervezetek kivételével (mint amilyenek például egyes katonai egységek és diktatórikus államok) – kétféle stratégia között választhatnak: Hallathatják a „hangjukat”, vagyis panaszkodhatnak, változásokat követelhetnek, és ehhez megpróbálhatják mások támogatását is megszerezni, vagy pedig el is hagyhatják az adott társulást, és csatlakozhatnak egy másik csoporthoz. Az emberek tipikusan a legkisebb ellenállás útját követik. Ha például valamely demokratikus államból az egyetlen kivezető út az emigráció, de a szólásszabadság alkotmányos védelmet élvez, akkor az állampolgárok tipikusan a hangjukat hallatják. Másrészt, ha a vállalatok a versenyszféra munkaerőpiacán nem veszik figyelembe az alkalmazottak panaszait, akkor az elégedetlen dolgozók hajlanak arra, hogy elhagyják ezeket.

Az, ha az emberek hallatják a hangjukat, illetve kilépnek valamely közösségből, társadalmi előnyöket ígér. Távozásukkal egy csoport tagjai csökkenthetik az adott szervezet súlyát, és ugyanakkor gyarapíthatnak más, számukra kívánatosabb közösségeket. Röviden: azt az eszközt, melynek segítségével a távozás haladást hoz létre, a verseny jelenti. A felszólalások, melyeknek a megvitatása során a csoporttagok fennhangon gondolkodnak arról, hogy társulásuk működését hogyan lehet tökéletesíteni, közvetlenebb módon működnek, valószínűnek látszik azonban, hogy az egyes csoportokból való kilépés az interneten jóval gyakoribb, mint az ellentétes nézetek hangoztatása, s így nem a közös gondolkodás, hanem a verseny válik dominánssá. Az interneten alapuló csoportokat nagyon könnyű elhagyni, de az ilyen csoportokban uralkodó normákat nehéz megváltoztatni, mivel nincsenek eszközök a megegyezések kikényszerítéséhez. Ennek eredménye a nyilvános közös gondolkodás összvolumenének csökkenése lehet, különösen a célok és az értékek tekintetében.

A fogyasztói szemlélet

Az internet ethosza az áruválaszték. Az amerikai napilapok üzleti rovatai naponta tájékoztatják olvasóikat arról, hogy a számítógépes hálózatok hogyan segítik a fogyasztókat az árucikkek gyorsabb és kevesebb költséggel járó megtalálásában, mint ami azelőtt bármikor elképzelhető volt. Az emberek hasonló könnyűséggel megtalálhatják azt a vallási közösséget, érdekcsoportot vagy politikai lobbít is, amely a legjobban megfelel a saját preferenciáiknak.

A bőséges áruválaszték értéket hordoz, és minden bizonnyal kívánatosabb, mint a zsarnokság. A fogyasztói szemlélet zabolátlan terjedésének különféle jelenségei azonban a civil társadalom szempontjából okot adnak az aggodalomra.

Először is, a fogyasztást gyakran kevésbé tiszteletre méltó és kevésbé értékes attitűdnek tekintik, mint a termelést és a kreativitást. A katolikus egyház tanítása szerint „a munka jó dolog az ember embersége szempontjából, mivel a munkán keresztül az ember nemcsak átalakítja a természetet, saját szükségleteihez igazítva azt, hanem emellett kiteljesedik mint emberi lény is, és bizonyos értelemben valójában »még inkább emberi lénnyé« válik”. Hannah Arendt hasonló szellemben szállt síkra az értékkel bíró tartós dolgok létrehozásához vezető kreatív tevékenységként definiált „munka”, valamint az emberi lények megfontolt közös gondolkodáson alapuló együttműködése, a „cselekvés” alapvető fontossága mellett. Amikor bizonyos tevékenységeket „civil” cselekvésként vagy az állampolgárok méltó feladataiként írunk le, rendszerint a munka Arendt-féle meghatározása jár a fejünkben. Így például Harry Boyte a civil társadalom és a demokrácia fogalmait „le akarja söpörni az asztalról”. Azt állítja, hogy „a demokrácia nem elsősorban intézmények együttesét jelenti, hanem inkább folyamatban levő munkát, melynek során az emberek folyamatosan megalkotják és újraalkotják a közérdekű dolgok sokaságát (beleértve a közintézményeket)”.

Az internet eredeti ígérete az volt, hogy mindenki kiadóvá, művésszé vagy szoftverfejlesztő mérnökké válhat. Azoknak az internethasználóknak az aránya azonban, akik ténylegesen *megalkotnak* bizonyos anyagokat, drámaian lecsökkent. A Stanford Intézet kutatói úgy találták, hogy „az internet ma legnagyobbbrészt olyan gigantikus közönyvtrákként működik, amely határozottan a kommersz használat felé billen el. Az internetnek a legszélesebb körben elterjedt használati módja ma a haszonelvű információkeresés, tehát a világháló elsősorban az erre szolgáló 'közmű' funkcióját tölti be, amelyet bizonyos termékek, utazások, hobbik és általános tájékozódás elérése érdekében vesznek igénybe. Gyakorlatilag minden megkérdézett felhasználó úgy válaszolt, hogy folytat egy vagy több ilyen jellegű információkeresési tevékenységet.” Ha az internet megkönnyíti a fogyasztást, de javak – különösen ingyenes közjavak – létrehozására nem ösztönzi az embereket, akkor nettó mérlegét tekintve többet fog ártani a civil társadalomnak, mint amennyit használ.

Másodsor, az áruválaszték nem ugyanaz, mint a szabadság. Annak a kiválasztása, amit saját preferenciáink alapján látni akarunk vagy meg kívánunk vásárolni, nem bizonyítja önállóságunkat, mivel azt, hogy mit részesítünk előnyben, esetleg anélkül döntöttük el, hogy tudatában lettünk volna az alternatíváknak és azokat is figyelembe vettük volna. Valaki, aki a vásárlóközpontban tölti és megvásárolja mindazt, amit akar, nem tekinthető szabadnak, ha soha senki sem tekintette fontos ügynek, hogy

az idejét például egy templomban, az erdőben, vagy egy politikai kampány előre vitelével töltsse. Az internet szűrési potenciálja csökkenti az esélyeket arra, hogy az emberek ki legyenek téve ilyen hatásoknak.

Egyes apostolok olyan közeljövőt képzelnek el, amelyben kommunikációs berendezéseink – televíziós készülékeink, autórádióink és számítógépeink egyaránt – kivétel nélkül vezeték nélküli kapcsolattal csatlakozni fognak az internetre. A számítógépek minden egyes alkalommal, amikor úgy döntünk, hogy megnézünk, meghallgatunk vagy megvásárolunk valamit, fel fogják jegyezni ezt az információt, abból a célból, hogy meghatározzák, mit részesítünk előnyben. Ennek alapján a továbbiakban a saját preferencia-profilunknak megfelelő, testre szabott reklámokat fogunk kapni. A hirdetőik pénzt takarítanak meg, mivel „nem akarnak pénzt kiadni arra, hogy reklámot juttassanak el olyan emberekhez, akik nem érdeklődnek termékeik iránt”. Lesznek megtakarítások a fogyasztók számára is, akik ily módon „időszerű és releváns információt fognak kapni”, és elkerülhetik „a nem kívánt hirdetések és felhívások zsidvásárát”. Ha az effajta célzott kommunikáció jól működik, akkor valóban megtörténhet, hogy a reklámozott dolgoknak nemcsak egy csekély töredékét fogjuk ténylegesen megkívánni, hanem majdnem *mindent*, aminek a reklámjával találkozunk. Fel fogjuk ismerni számos olyan kielégítetlen igényünket és törekvésünket is, amelyek egyébként nem tudatosultak volna bennünk. Ily módon tehát könnyen a kielégítetlen vágyak végtelen taposómalomban találhatjuk magunkat. Ez számomra a kiszolgáltatottság elretentő képének tűnik, mivel így saját múltbeli preferenciáink rabszolgájává válhatunk. Senki sem fog többé olyan célzott üzeneteket küldeni, amelyek arra szólítják fel a fogyasztókat, hogy legyenek aktívabbak saját közösségeikben, törődjenek többet a jövő generációkkal, többet jótékonykodjanak vagy legyenek tájékozottabbak a közéleti kérdésekben. Mint Andrew Shapiro megjegyezte: „Máris számtalan hírcsoport, levelezőlista és más online információforrás létezik, amelyeket a lehető legspeciálisabb érdeklődések kielégítésének szentelnek, de ugyancsak nehéz lenne az 'Általános Közjó' iránt elkötelezett csoportokat találni.” A hatékonyabb kereskedelmi reklám eredményeként az a pénz és az az idő, amit a civil társadalmi tevékenységre fordítunk, jelentősen csökkenhet.

A harmadik problémát az jelenti, hogy az áruválaszték igen gyatra eszköz a *kifejezés* szabadságának megértéséhez. Szabadon akkor fejezhetjük ki magunkat, amikor cenzorlátlan üzenetekkel fordulhatunk valamely kiválasztott hallgatósághoz. Ennek a szabadságnak azonban mindig korlátozottnak kell lennie, mert egyébként egy-egy személy monopolizálhatná a köztereket, átvehetné az uralmat a privát fórumok fölött, vagy nem kívánt üzenetekkel állandóan zaklathatna más polgárokat. Gyakran feszültség alakul ki a között a jog között, hogy bárki előtt szabadon kifejezzük magunkat, és az arra vonatkozó döntési jog között, hogy mit (és mit nem) akarunk látni és hallani. A tisztán fogyasztói döntések rendszerében azonban eltűnne a mások megszólításának szabadsága, mivel minden egyes személy teljesen szabadon választhatná meg, hogy milyen üzeneteket kíván fogadni (az üzeneteket itt fogyasztási terméknek tekintve). Ez az általános trend érvényesül az interneten. A valóságos világban az ember osztogathat szórólapokat egy utcasarkon vagy sztrájkórséget állhat egy vállalat központja előtt, az interneten azonban nincsenek eszközeink arra, hogy megszólítsuk azokat, akik böngészés közben elsiklanak egy adott honlap mellett (hacsak történetesen nem vagyunk annak a tulajdonosai).

Az árukinálatból való választás – általánosabb szinten – nem az egyetlen mód a preferenciák kifejezésére. Kiválasztunk bizonyos árucikkeket a piacon, de megvásároljuk a foglalkozásunkat, a barátainkat, a társaságunkat és a politikai vezetőinket is. Ezeknek a másfajta választásoknak a logikája formálisan eltér a fogyasztói viselkedés logikájától. Amikor például támogatok valamilyen politikát vagy ideológiát azáltal, hogy rá szavazok, azt remélem, hogy döntésem valamilyen formában mindenkire ki fog hatni, ám amikor egy árucikket választok ki a bevásárlóközpontban, csupán a személyes hajlamaimat juttatom kifejezésre. Hasonlóképpen, amikor valamilyen fogyasztási terméket kiválasztok, nem tételezek fel semmiféle olyan kötelezettséget, mint amilyenek azzal járnak együtt, ha valamilyen személyes kapcsolatot kezdeményezek. A fogyasztók, a szavazók, a dolgozók és a társasági partnerek szerepei különbözőek, és ezek a szerepek eltérő készségeket, illetve attitűdöket kívánnak meg. A zabolátlan fogyasztási kultúrában elveszíthetjük azt a képességünket, hogy más szerepeinkben bölcsen hozzuk meg döntéseinket.

Az utolsó probléma a fogyasztói szemlélet inkompatibilitása az alternatív kulturális normákkal és értékekkel. Csak egyetlen példát említve erre: az Iszlám hívei a vallásukat nem tekintik olyan választási lehetőségnek, ami történetesen megfelel bizonyos emberek preferenciáinak, és ami változatos ízlések kielégítéséhez, sokféle színézettel rendelkezésre áll. Az Iszlám „alávetettséget” jelent: engedelmességet Isten hatalmának. Kétségtelen, hogy az emberek ma bárhol a világon – a www.islamonline.net és milliónyi más mozlím honlap révén – élhetnek a „fedezd fel az Iszlámot” lehetőségeivel. Letölthetik a Korán különféle forrásait, kutathatják a *fatwák* adatbázisait, és útmutatásokat kaphatnak mohamedán „kiber-tanácsadóktól”. Azok számára, akik már elkötelezett hívei az Iszlámnak, a számítógépes hálózatok hasznosnak bizonyulhatnak. Az internet azonban az Iszlámot is óhatatlanul úgy tünteti fel, mintha választás kérdése lenne, valami olyasmí, ami mellett az ember dönthet például a helyett a lehetőség helyett is (vagy ahhoz ráadásként), hogy környezeti kérdésekről olvasson, valamilyen sportcsapat karrierjét kísérné figyelemmel, vagy meztelen modelleket nézegetne. Az „*islamonline*” honlap csupán néhány kattintásnyi távolságra van ezektől az alternatíváktól. A „behálózott” világban az Iszlámnak is közvetlenül versengenie kell az emberek figyelméért, és nem számíthat a hagyomány vagy a tekintély erejére, amivel a hívőket a megfelelő forrásokhoz irányíthatja és a megfelelő meggyőződéseket alakíthatja ki bennük.

Egy felmérés, amit olyan amerikaiak körében végeztek, akik bizonyos kiválasztott keresztény honlapokat látogattak, azt mutatta, hogy az emberek legnagyobb részét olyan gondolatokat, tanácsokat és történeteket kerestek, amelyeket saját ízlésük vagy elgondolásaik szerint a nekik megfelelő vallási csomaggá tudtak összeilleszteni. „Azoknak az embereknek az érdeklődését, akik a vallásról keresnek információt az interneten, nem szervezeti lojalitás vagy közösségi kapcsolatok motiválják. Ezek a felhasználók inkább olyan információt akarnak, ami segítségükre lehet nemcsak annak eldöntésében, hogy az intézményektől érkező üzenetekre hogyan reagáljanak, hanem abban is, hogy hogyan hajtsanak végre egyéni akciókat.” Más szóval, az amerikaiak úgy használják fel az internetet a vallási kérdések kezelésére is, mint ahogyan a fogyasztási javakat kezelik.

A privát fogyasztói döntések és a mély, kulturális vagy spirituális elkötelezettségek közötti konfliktust nem könnyű megoldani. Ha rászorítanának, a fogyasztói dönté-

seket választanám, de sajnálkoznék is az óhatatlan veszteségek fölött. Az internet – mindenféle egyéb hatásai mellett – csökkentheti a civil társadalom *pluralizmusát*, még akkor is, ha felhasználói gyakran éppen a változatosság forrásait keresik benne. Bizonyos kultúrák mégiscsak összeegyeztethetetlenek a korlátlan egyéni fogyasztás ideológiájával.

A privát szféra sérelmei

A civil társadalom megkíván bizonyos mértékű, sajátos típusú titoktartást. Az olyan közintézményeknél, mint például a bíróságok és a törvényhozó testületek, normális esetben minden tevékenységnek nyilvánosnak és átláthatónak kell lennie. Az olyan intim dolgokban, mint például az egészség, a szexualitás vagy a születésszabályozás, a magánélet jelenti a normát. A civil társadalom különféle csoportjain belül azonban az állampolgárok szelektíven közzé tesznek bizonyos személyes információkat. A civil társaságok tagjai például nem feltétlenül hozzák a kívülállók tudomására a társadalmi kérdésekre vonatkozó nézeteiket, de egymás között véleményt cserélnek ezekről. A szomszédok megfigyelik egymást, ahogy vásárolnak vagy kertészkednek, de nem tudják, hogy a szomszédos ház lakói hogyan viselkednek a hálószobájukban vagy a szavazófülkében.

Az internet megváltoztatja a privát szféra természetét és határait. Lehetővé teszi megjelenésünk, nemünk, korunk és faji hovatartozásunk tényeinek eltitkolását más emberek elől, akikkel kommunikálunk. A privát szféra ilyen potenciális kiterjesztésének megvannak a maga előnyei, de gyengítheti az intim horizontális kötelekeket, vagyis a polgárok olyan kapcsolatait, amelyekben egyenlő felekként vesznek részt. Ugyanakkor a számítógépes hálózatok tulajdonosai megszerezhetnek és áruba bocsáthatnak információkat mindazokról a személyekről, akik igénybe veszik szolgáltatásait. A számítógépek figyelemmel kísérhetik, hogy az emberek mit mondanak és kinek, milyen honlapokat látogatnak *online*, mit vásárolnak és mit adnak el. Sőt mi több, képesek arra is, hogy – központilag nyilvántartott adatainkat hozzáadva a vásárlásaink listájából kialakított fogyasztói profilunkhoz – mindezeket az információkat aggregált formába öntsék. Az *Aristotle International* nevű vállalat például kiépített egy adatbázist 150 millió amerikai polgárról. A *New York Times* szerint

„az *Aristotle* adatbankja – egyéb források között a gépjárművek állami nyilvántartása, a postaszolgálat és a népszámlálási hivatal adatai alapján – magában foglalja az egyes személyek korát, nemét, telefonszámát, párt-hovatartozását és becsült jövedelmét, otthonát illetően tulajdonosi vagy bérlői státusát, gyermekeinek számát, valamint azt is, hogy vezetékneve utal-e etnikai származására. Nyilvántartja ezen kívül a szavazók autójának gyártmányát és típusát, s adatokat őriz munkáltatójukra és foglalkozásukra vonatkozóan, továbbá arra nézve is, hogy mely kampányokat támogatnak és milyen gyakran szavaznak.”

Ha az ilyen adatbázisokban tárolt információ esetleg téves, vagy félrevezető megvilágításba kerül, akkor előfordulhat, hogy valaki ártatlanul rossz hírbe keveredik. Még a pontos és hiteles adatok is felhasználhatók erkölcsileg kifogásolható módokon az al-

kalmazottak diszkriminálására. Az adatbázisok sérthetik továbbá a tulajdonjogokat is, hiszen egy személy „profilja” igazolhatóan az övé. A magánélet eróziója megakadályozhatja az embereket abban, hogy komplex személyiséggé fejlődjenek, mivel az érettség eléréséhez szükség van bizonyos eszmék és személyiségmodellek mások tudta nélkül történő kipróbálására. Az állampolgárok – annak eredményeként, hogy magánéletük sérelmeket szenved – egyszerűen *boldogtalanabbá* válhatnak.

Az ilyen adatbázisok nem csupán a személyes boldogságunkat és szabadságunkat károsíthatják, hanem alááshatják *az önkéntes társulások fontosságát* is életünkben, éppen azért, hogy kényszerítenek bennünket olyan dolgok nyilvánosságra hozatalára is, amelyeket jobban szeretnénk csupán valamely csoport tagjai számára fenntartani. Mivel pedig az emberekre vonatkozó információ a hatalom forrásai közé tartozik, azok a polgárok, akik elveszítik tényleges jogukat bizonyos információk visszatartására, a kormányokhoz és a nagy szervezetekhez képest gyengébbé válnak.

Konklúzió

Ennek a cikknek nem az volt a célja, hogy baljós előrejelzéseket tegyen az internet valószínű hatásairól, amelyeket a civil társadalomra gyakorolhat. Az internet a civil társadalmi élet szempontjából végeredményben jótékonynak is bizonyulhat. A tanulmány mindössze azonosított néhány potenciális problémát, amelyeket még megoldhatunk. Az internetet nem szabad magára hagyni, hogy csupán öletszerűen, véletlenül fejlődjön. Törvénnyel védhető olyan értékek, mint például a személyes adatok és a magánélet. Bizonyos kontextusokat, amelyekben az internet felhasználása folyik – különösen az iskolákat és a könyvtárakat – lehet olyan módon menedzselni, ami biztosítja, hogy a számítógépek a közjó céljait szolgálják. A gyerekeket meg lehet tanítani arra, hogy a hálózatokat kritikusan és a civil társadalom érdekeinek szem előtt tartásával használják. Különösen ígéretes reformjavaslat az az elgondolás, hogy a közszférában létre kell hozni olyan nyilvános *online* tereket, amelyek az állam támogatásával fenntarthatók a civil társadalom céljaira. Röviden: az internet nem hibáztatható azért, ha a civil társadalom helyrehozhatatlanul meggyengül – *mi magunk* érdemeljük meg a szemrehányásokat, ha elmulasztjuk, hogy időben cselekedjünk.

Ez a munka egy korábbi tanulmány alapján készült, amely a *The Report from the Institute for Philosophy and Public Policy* című sorozat 20. kötetében, 2000 őszén jelent meg.

Források és jegyzetek

- Pew Research Center for the People and the Press (1999): *The Internet Audience Goes Ordinary*. (www.peoplepress.org/tech98sum.htm)
- US Department of Commerce, National Telecommunications & Information Administration (NTIA) (1999): *Falling Through the Net: Defining the Digital Divide*. www.ntia.doc.gov/ntiahome/fttn99/contents.html
- Stanford Institute for the Quantitative Study of Society (2000): *Internet Study*. (www.stanford.edu/group/siqss/Press_Release/internetStudy.html)
- NTIA (2002. február): *A Nation Online: How Americans are Expanding their Use of the Internet*.
- Leslie Harris and Associates (2002. július): *Bring a Nation Online: The Importance of Federal Leadership*. (www.benton.org)
- Department of Education's National Adult Literacy Survey (NALS): <http://www.nifl.gov/readers/reder.htm>
- Joseph Turow (1999): *The Internet and the Family: The View from Parents, The View from the Press*. Philadelphia: Annenberg.

Az Annenberg Public Policy Center felmérésébe bevont amerikai szülők 43 százaléka már 1999-ben egyetértett abban, hogy „azok a gyermekek, akiknek nincs internet-hozzáférésük, kortársaik között hátrányos helyzetben vannak...”

- Amy Waldman (2001. február 19.): An American Block: Life on 129th Street. *New York Times*.
- U. N. Development Programme (1999): *Human Development Report*. Oxford: Oxford University Press.
- D. C. Seyle (2000): *Dot-Com Democracy: Computer-Mediated Communication, Community and Deliberation*. (www.kettering.org)

A Kettering alapítvány felmérése szerint az internethasználók 49,3 százaléka mondta azt, hogy legtöbbször megbízik a legtöbb emberben, 91,7 százaléuk jelezte, hogy legalább egy csoportnak a tagjai közé tartozik; míg 71,3 százaléuk tartozott saját bevallása szerint legalább két csoporthoz. Ezzel szemben az internetet nem használó megkérdezetteknek csupán 33,1 százaléka mondta az, hogy legtöbbször megbízik a legtöbb emberben, ezeknek 80,3 százaléka mondta, hogy legalább egy csoportnak a tagja, és 54,6 százaléuk tartozott két vagy több csoporthoz is. Ezek a korrelációk általában validak maradtak a képzettségi szinttel és a jövedelemmel kontrollálva is, egyetlen kivétellel: noha mind a képzettségi szint, mind az internet-hozzáférés korrelál a bizalommal, azok, akik legalább 17 éven át folytattak formális tanulmányokat és nem volt internet-hozzáférésük, még nagyobb bizalommal fordultak másokhoz, mint azok a hasonló szinten iskolázott emberek, akik használták az internetet. Ezzel kapcsolatban lásd bővebben a *NES* adatait, amelyek elérhetők a www.csa.berkeley.edu:7502/archive.htm honlapon.

- J. I. Cole (2000): *The UCLA Internet Report: Surveying the Digital Future*. (www.ccp.ucla.edu/pages/internet-report.asp.)

Az UCLA felmérése szintén tartalmazott néhány negatív eredményt. Az internetfelhasználók azt mondták, hogy másoknál kevesebb időt töltöttek a háztartásukban velük együtt élő személyek társaságában. A civil társadalom olyan értékeit, mint például

dául az önkéntes feladatvállalás és a környezet védelme, magasabbra értékelték, mint mások (miközben ezeknél magasabb prioritást élvezett a „sok pénzt keresni” kifejezéssel jelzett cél). Továbbá ezek a válaszadók kevésbé bíztak az oktatásban. Meg kell jegyezni azonban, hogy ezeket az eredményeket nem vetették egybe a korra, oktatási szintre, nemre és jövedelemre vonatkozó jellemzőkkel.

Pew Internet and American Life Project, Online Communities Survey (2001):

www.pewinternet.org

Kraut, V. Lundmark – Patterson, M. – Kiesler, S. – Mukopadhyay, T. – Scherlis, W. (1998): Asocial technology that reduces social involvement and psychological well-being? *American Psychologist*, vol. 53.

A UCLA felmérése (lásd Cole 2000) alkalmából felkérték az embereket, hogy értékeljék az internet hatását saját társadalmi kapcsolataik alakulására. A válaszadók általában úgy érezték, hogy a számítógépek fokozták kapcsolataikat családjukkal, barátikkal és munkatársaikkal, míg a velük közös vallást követő, illetve a hozzájuk hasonló politikai meggyőződésű emberekkel való kapcsolataik csökkentek. Úgy vélték, hogy a szabadidős érdeklődésüket osztó partnerekkel való kapcsolataik szintén növekedtek, de csak igen kis mértékben. Úgy gondolom azonban, hogy az effajta retrospektív beszámolókat a legnagyobb kételkedéssel kell kezelni.

J. Van Tassel (1994): *Yakety-Yak, Do Talk Back!* PEN, The Nation's First Publicly Funded Electronic Network, Makes a Difference in Santa Monica, *Wired*, 2.01.

A. Joinson (1998): Causes and Implications of Disinhibited Behavior on the Internet. In Gackenbach, J. (ed.): *Psychology and the Internet: Intrapersonal, Interpersonal, and Transpersonal Implications*. San Diego: Academic Press.

J. Preece (1998): Empathetic Communities: Reaching Out Across the Web. *ACM Interactions*, vol. 5.

M. Friedman (1989): Feminism and Modern Friendship: Dislocating the Community. *Ethics*, vol. 99, 281.

B. Bimber (1998): The Internet and Political Transformation: Populism, Community, and Accelerated Pluralism. *Polity*, vol. 31.

C. Haythorhwaite – B. Wellman – L. Garton (1998): *Work and Community Via Computer-Mediated Communications*. In Gackenbach (ed.).

E. Reid: The Self and the Internet: *Variations of the Illusion of One Self*. In Gackenbach (ed.).

J. Arquilla – D. Ronfeldt (1999): The Advent of Netwar. In *Athena's Camp: Preparing for Conflict in the Information Age*. Edited by Arquilla and Ronfeldt. Santa Monica, CA: RAND.

A vezetőknék a választóik értékeivel és prioritásaival való megismerkedését szolgáló meghallgatások további tárgyalását illetően lásd Peter Levine (2000): *The New Progressive Era: Toward a Fair and Deliberative Democracy*. Rowman & Littlefield.

A. L. Shapiro (1999): *The Control Revolution*. New York: Century Foundation/Public Affairs.

M. Van Alstyne – E. Brynjolfsson (1997): *Electronic Communities: Global Village or Cyberbalkans?* (web.mit.edu/marshall/www/papers/CyberBalkans.pdf)

www.urbanlegends.com/politics/hitler_gun_control.html

D. Thompson (1999): E-mail from James Madison, re: Cyberdemocracy. In *Democracy.com? Governance in a Networked World*. Edited by E. C. Kamarck and J. S. Nye. Hollis, MD: Hollis Publishing.

A. O. Hirschman (1971): *Exit, Voice, and Loyalty*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

John Paul II. (1981): *On Human Work*. Laborem exercens, §29, §40.

- H. Arendt (1958): *The Human Condition*. Chicago: University of Chicago Press.
- H. C. Boyte (1999): Off the Playground of Civil Society. *The Good Society*, vol. 9
- K. O'Connor: The High Cost of Net Privacy. *Wall Street Journal*. (2000. március 7.)
- K. Bedell (1998): *The Extent and Nature of Religion on the Internet: A Report on a Ten Month Visit to the World of the Internet*. United Methodist Communication and the Louisville Institute
(www.religion-research.org/report1.htm)
- H. Nissenbaum (1998): Protecting Privacy in an Information Age: The Problem of Privacy in Public. *Law and Philosophy*, vol. 17.
- L. Wayne: Voter Profiles Selling Briskly as Privacy Issues are Raised. *New York Times* (2000. szeptember 9.)